

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

دانشکده علوم و فنون قرآن تهران

درآمدی بر

تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته

تفسیر قرآن

نگارش

هانی چیت چیان

استاد راهنما

دکتر علی محمدی آشنانی

استاد مشاور

مهندس کریم دولتی

مردادماه ۱۳۸۹

تمام حقوق این اثر، متعلق به دانشکده علوم و فنون قرآن تهران است.

چکیده

پیچیدگی ابعاد مختلف زندگی بشر، نیازمندی‌های نوینی را در جامعه امروز پدید آورد، که پاسخگویی به آن نیازمند ارائه یک نگرش جامع و یکپارچه، نسبت به تمامی ابعاد وجودی انسان و زندگی او بود. اگرچه نگرش جامع نسبت به قرآن امری است که پیشینه آن را می‌توان از پدید آمدن علم تناسب تا نگرش وحدت موضوعی سوره‌های قرآن در دوران معاصر، رد یابی نمود، ولی لازم است تا در ادامه گام‌های تفسیری گذشته و پس از تلاش‌های صورت گرفته در تفسیر مفردات، تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی، در گامی جدید، تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم را با هدف تبیین ارتباط میان تمامی موضوعات قرآن صورت داد. این تحقیق ضمن طرح چستی، ضرورت و مبانی این گام تفسیری از دو روش، یکی بر اساس روش مرسوم در تفسیر موضوعی و دیگری با استفاده از روش سوره محور نام برده، و از هر یک نمونه‌ای ارائه کرده است.

واژگان کلیدی

تفسیر زنجیره‌ای، تفسیر سیستمی، وحدت موضوعی، نگرش جامع‌گرایانه، سوره مائده، سوره انبیاء، سوره احزاب، سوره انشراح

فهرست

۳	مقدمه.....
۵	کلیات تحقیق.....
۵	بیان و تعریف مسأله.....
۶	روش کار.....
۶	پیشینه علمی.....
۷	مسائل و پرسش های تحقیق.....
۷	فرضیه ها.....
۷	اهداف و ضرورت ها.....
۸	فواید علمی و کاربردی.....
۸	جنبه های نوآوری در پایاننامه.....
۹	مراجع استفاده کننده.....
۱۰	فصل اول .....
۱۰	۱. مبانی و روشهای تفسیر زنجیره ای قرآن کریم .....
۱۱	۱-۱. تعریف تفسیر زنجیره ای.....
۱۱	۱-۱-۱. اسامی تفسیر زنجیره ای.....
۱۱	۱-۱-۲. تفسیر زنجیره ای یا ارتباطی.....
۱۲	۱-۱-۳. تفسیر سیستمی.....
۱۲	۱-۱-۴. غایت و هدف تفسیر زنجیره ای.....
۱۳	۱-۱-۵. تفسیر زنجیره ای و تبیین نقشه جامع موضوعات.....
۱۳	۱-۱-۶. بیان یک دیدگاه مخالف.....
۱۴	۱-۲. ضرورت تفسیر زنجیره ای قرآن کریم.....
۱۴	۱-۲-۱. پاسخگویی به نیازهای نوین معرفتی.....
۱۵	۱-۲-۲. الزوم تفسیر مجدد اسلام بر اساس قرآن.....
۱۷	۱-۲-۳. پاسخگویی به شبهات و تهاجمات فکری و فرهنگی غرب.....
۱۹	۱-۳. پیشینه و فرایند شکل گیری تفسیر زنجیره ای قرآن کریم.....
۱۹	۱-۳-۱. فرایند شکل گیری تفسیر زنجیره ای.....

۲۲	۱-۳-۲. پیشینه تفسیر زنجیره ای قرآن کریم.....
۳۳	۱-۴-۴. مبانی تفسیر زنجیره ای قرآن کریم.....
۳۳	۱-۴-۱. مبانی عام تفسیر زنجیره ای.....
۳۴	۱-۴-۲. مبانی خاص تفسیر زنجیره ای.....
۴۸	۱-۵-۵. روش های تفسیر زنجیره ای قرآن کریم.....
	۱-۵-۱. روش اول: بررسی ارتباط میان موضوعات از طریق دسته بندی کلی تمامی موضوعات و آیات قرآن.....
۴۸	۱-۵-۲. روش دوم: طراحی نقشه جامع موضوعات قرآن بر اساس ساختار سوره محور.....
۵۲	۱-۶-۶. خلاصه و جمع بندی فصل اول.....
۵۷	
۵۸	فصل دوم.....
۵۸	۲. ارائه یک نمونه از تفسیر زنجیره ای قرآن کریم.....
۵۹	۱-۲-۱. مقدمه.....
۵۹	۱-۲-۲. نمونه ای از روش اول.....
۵۹	۱-۲-۲. مرحله اول: بررسی هر یک از موضوعات در قرآن.....
۶۲	۱-۲-۲. مرحله دوم: تبیین ارتباط هر یک از این موضوعات با هفت دسته مطرح شده برای آیات.....
۶۲	۱-۲-۳. مرحله سوم: تبیین رابطه میان موضوعات.....
۶۲	۱-۲-۳. نمونه ای از روش دوم.....
۶۳	۱-۳-۱. مرحله اول.....
۱۸۴	۱-۳-۲. مرحله دوم.....
۱۸۵	۱-۳-۳. مرحله سوم.....
۱۸۸	۱-۳-۴. مرحله چهارم.....
۱۹۵	۱-۴-۴. خلاصه و جمع بندی فصل دوم.....
۱۹۶	۳. نتایج و پیشنهادات.....
۱۹۷	۴. منابع.....
۲۰۱	Abstract.....

مقدمه

زندگی انسان دارای دو بُعد طبیعت و فطرت است و آدمی اساساً پای در این عرصه دنیا گذارده تا با مدیریت جنبه‌های طبیعی خود در راستای فطرت، عدالت و تعادل را بر اریکه وجودی‌اش حاکم ساخته و بدین ترتیب فلاح و رستگاری را برای خود رقم بزند. بر این اساس امر هدایت نیز در هر دو جنبه‌ی زندگی انسان مطرح بوده و ضمن ایجاد تعادل در هر یک از جنبه‌های فطرت و طبیعت، رابطه منطقی و عادلانه‌ای را میان این دو برقرار می‌نماید. لذا خداوند رسولان الهی خویش را مأمور ساخت تا پیام هدایت الهی را به مردم ابلاغ نمایند تا بدین ترتیب امور زندگی دنیا و آخرت آنها را سامان دهد.

بر این اساس دستورات و برنامه‌های الهی ضمن در نظر داشتن عاقبت آخروی انسان، نیازمندی‌های طبیعی او را نیز در نظر داشته و با سامان‌دهی و برنامه‌ریزی این امور، از آنها در راستای تعالی و پیشرفت انسان بهره گرفته‌اند. این مهم را می‌توان، در کتب آسمانی نازل شده و در شریعت‌های آورده شده از سوی انبیای اولوالعزم الهی، مشاهده نمود. (اگرچه تحریفات صورت گرفته در کتب آسمانی موجود به غیر از قرآن کریم، آنها را از رسالت اصلی خود دور نموده است).

با این توضیحات می‌توان یکی از دلایل اساسی آمدن شریعت‌های مختلف را هم اینگونه بیان کرد، که در هر زمان، با پیشرفت زندگی بشر و پیچیده شدن ابعاد مختلف زندگی او، لازم شد تا معارف الهی نیز بر اساس تغییرات و پیچیدگی‌های صورت گرفته، روزآمد شده و این بار در قالب کامل‌تری، نحوه سامان‌دهی ابعاد مختلف وجودی انسان را تبیین نموده و راه زندگی سعادت‌مند را برای وی ترسیم نماید. بر این اساس شریعت‌های الهی و کتب آسمانی یکی پس از دیگری از جانب خداوند و بواسطه پیامبران الهی به سوی بشر فرو فرستاده شد، تا پیامبر خاتم، محمد مصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، که آخرین این شریعت‌ها و کتب آسمانی را در اختیار بشر قرار داد. آری انسان توان این را یافته بود که به نهایت رشد خود در تمامی عرصه‌های زندگی‌اش رسیده و کمال هماهنگی و تعادل را میان دو بُعد طبیعت و فطرت خویش برقرار نماید، بنابراین قرآن نازل شد، تا امر هدایت را در تمامی ابعاد زندگی دنیا و آخرت انسان بر عهده گرفته، نظام تعادل میان این دو را برقرار نموده و بدین ترتیب انسان را به قله‌ی کمال و سعادت رهنمون گردد، چنانکه خود قرآن نیز در این باره می‌فرماید: «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ»^۱

بر این اساس با پیشرفت زندگی انسان از دوران صدر اسلام تا به حال، و با پیچیده شدن ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی بشر، لزوم بازگشت به مبانی و معارف قرآن، بیش از پیش نمایان گشته و در این میان، علما و مفسرین اسلامی سعی نمودند تا با ورود به عرصه قرآن و بازخوانی مفاهیم بلند آن، پاسخ‌های

^۱ و ما این کتاب را بر تو نازل کردیم که بیانگر همه چیز، و مایه هدایت و رحمت و بشارت برای مسلمانان است. (سوره مبارکه نحل، آیه‌ی ۸۹)

درخوری را برای رفع نیازهای نوین جامعه بشری ارائه نمایند. هر چند این مسئله با کج‌روی‌ها و انحرافات نیز همراه بوده و همواره مسیر صلاح و ثواب را نیپموده است، لیکن اصل این رویکرد را می‌بایست عظیم شمرده و آن را مسئله‌ای جدی و مهم در نظر گرفت، چرا که در هر صورت، نیازهای روزافزون جامعه انسانی، آن هم در دوره‌ای که جهان به مثابه یک دهکده‌ی جهانی انگاشته می‌شود، لزوم رجوع به معارف راهگشا و ناب قرآن را بیش از همیشه نشان داده و ورود به این عرصه را بر همگان، و به خصوص اندیشمندان اسلامی واجب می‌نماید. در واقع شکل‌گیری جریان تفسیر موضوعی قرآن کریم را هم می‌توان برخاسته از این خواستگاه فکری و اجتماعی دانست که در حد بضاعت خود سعی نموده سوالات بیشمار انسان امروز را پاسخگو باشد.

آنچه در این میان شایان توجه است اینکه عرصه‌های مختلف زندگی امروز، علاوه بر پیچیدگی‌های فراوان، ارتباطات گسترده و چند بُعدی‌ای را با هم پیدا کرده‌اند، بطوریکه بررسی یک موضوع هر چند کوچک در جریان زندگی فردی و یا اجتماعی انسان، بدون در نظر داشتن دیگر موضوعات و تبیین رابطه میان موضوع مورد بحث با موضوعات دیگر، امری محال و ناممکن می‌باشد. با این توصیف یکی از انتظارات به حق از مجموعه‌ی دین، و بالاخص معارف و حقایق موجود در شریعت اسلام و کتاب قرآن، آن است که نظام جامع میان موضوعات و مسائل مختلف زندگی بشر را تبیین نموده و بدین ترتیب به سردرگمی انسان امروز برای همیشه پایان دهد.

بر این اساس لازم بود تا یک رویکرد جامع گرایانه نسبت به قرآن صورت گرفته و تمامی موضوعات و مسائل آن در ارتباط با هم بررسی و ارائه گردد. طبیعتاً تفسیر موضوعی قرآن کریم تنها متکفل تبیین یک موضوع از نگاه قرآن بوده، حال آنکه امروز لازم بود تا علاوه بر آنکه هر موضوعی از منظر قرآن مورد بررسی قرار می‌گیرد، ارتباط این موضوع با تمامی موضوعات دیگر نیز تبیین گشته و نظام جامع میان موضوعات ارائه گردد، تا بدین ترتیب بتوان برنامه جامع و یکپارچه‌ای را برای سعادت و کمال بشر ارائه نمود. بر این اساس لازم شد تا روش تفسیری دیگری تحت عنوان «تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم» مطرح گردد، که اساساً مأمور بررسی ارتباط میان تمامی موضوعات قرآن با یکدیگر بوده و نظام یکپارچه میان موضوعات مختلف را در قالب یک نگاه جامع نگرایانه ارائه می‌نماید.

کلیات تحقیق

بیان و تعریف مسأله

برای تفسیر موضوعی انواع و اقسام مختلفی مطرح شده است، همانگونه که آیت الله مکارم شیرازی در کتاب پیام قرآن، در ذیل تقسیم‌بندی انواع تفسیر قرآن بر اساس روش تفسیری، پس از تفسیر موضوعی، تفسیر ارتباطی یا زنجیره‌ای و نیز تفسیر کلی یا جهان‌بینی قرآنی را مطرح می‌نمایند.^۱ در تفسیر زنجیره‌ای مفسر موضوعات مختلف را که در تفسیر موضوعی جمع‌آوری کرده به یکدیگر پیوند می‌دهد و با پیوند آن، زنجیره‌ای از آیات را به هم مرتبط می‌گرداند. در تفسیر کلی نیز مفسر تمام محتوای قرآن را در رابطه با عالم هستی در نظر می‌گیرد و به تعبیری زنده‌تر، کتاب تکوین و تدوین را به یکدیگر پیوند می‌دهد. به تصریح ایشان، هنوز نمونه‌ای از این دو گونه تفسیر به وجود نیامده است.

بررسی‌های یک سال اخیر گروه رصد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی نشان می‌دهد که هر ماه، بطور متوسط، ۲۰ عنوان کتاب با موضوعات مختلف چاپ می‌شود، که می‌توان آنها را تکننگاری‌های تفسیر موضوعی دانست؛ و قریب به ۱۵ مقاله نیز در همین رابطه در نشریات علمی و تخصصی قرآن‌پژوهی منتشر می‌گردد. این حجم از تولیدات تفسیر موضوعی نشانگر رویکرد اجتماعی و تخصصی نسبت به این مقوله است، اما آنچه در این میان بسیار مهم بوده و نقص آن به چشم می‌آید، همان تفسیر زنجیره‌ای است. در تمامی این تفاسیر موضوعی، اگرچه دیده می‌شود که چندین موضوع در ارتباط با هم کار می‌شوند، ولیکن خلاً نگاه جامع و یکپارچه به کلیه‌ی موضوعات قرآن در آن به چشم می‌خورد. این در حالی است که نیازمندی‌های پیچیده انسان امروز در تمامی ابعاد زندگی‌اش بیش از پیش نیاز یک رویکرد جامع‌گرایانه به متن دین و کتاب مقدس را نمایان می‌سازد.

با این توضیح علی‌رغم آنکه در نگاره‌های تفسیر موضوعی رایج انواع و اقسام موضوعات مختلف چون توحید، نماز، زکات، اقتصاد، خانواده و غیره مورد بررسی قرار می‌گیرد، اما هیچکدام با در نظر داشتن نظام کلی قرآن و تبیین نسبت و جایگاه آن موضوع با دیگر موضوعات و یا بررسی درجه اهمیت آن نسبت به بقیه، انجام نمی‌شود. این نقیصه سبب می‌گردد که موضوعات مختلف، کارآمدی و استفاده خود را به درستی نداشته باشند. لذا این تحقیق سعی دارد تا گام نخست را در زمینه‌ی این نوع از تفسیر برداشته و درآمدی بر تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم باشد.

^۱ مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، جلد ۱، صفحه ۱۹ و ۲۰

روش کار

در گام نخست لازم است تا امکان و یا عدم امکان انجام چنین تفسیری (تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم) مورد بررسی قرار گیرد.

در گام بعدی فعالیت‌ها و تلاش‌های صورت گرفته در این زمینه، همچنین فرضیه‌های موجود، احصاء شده و مورد بررسی قرار خواهد گرفت. (در این خصوص مطالبی پیرامون سوره‌های قرآن و یا ساختار هندسی قرآن مطرح و در قالب کتاب و مقاله منتشر شده است، ضمناً مؤسساتی چون مرکز فرهنگ و معارف قرآن، در این خصوص در حال انجام تحقیقات و پژوهش‌هایی می‌باشند که ارتباطات اولیه با ایشان، جهت اطلاع از روند مطالعات انجام شده، صورت پذیرفته است.)

در نهایت سعی می‌شود تا با تحلیل اطلاعات بدست آمده، امکان و روش تحقق این نوع تفسیر مورد بررسی قرار گیرد. برای همین منظور سعی خواهیم نمود تا در پایان کار، نمونه‌ی عملی و کاربردی‌ای از این روش تفسیری را در محدوده سوره‌های مبارکه مائده، احزاب، انبیاء و انشراح ارائه نماییم. (از مجموعه سوره‌های طوال، مئین، مثنی و مفضلات هر کدام یک سوره انتخاب شده است.)

پیشینه علمی

بسیاری از کتب مربوط به تفسیر موضوعی که هر یک به نحوی به این امر پرداخته‌اند، سعی داشته‌اند تا ضمن بررسی یک موضوع، دیگر جوانب آن و نگاه کلی قرآن نسبت به آن موضوع را مدنظر قرار دهند. از آن جمله مجموعه کتب تفسیر موضوعی قرآن کریم آیت الله جوادی آملی، پیام قرآن آیت الله مکارم شیرازی، منشور جاوید آیت الله سبحانی و موضوعات کار شده در تفسیر شریف المیزان می‌باشد، که در هر یک موضوعات مورد نظر با نگاهی جامع نسبت به تمامی آیات قرآن و در نظر داشتن نگرش مبنایی قرآن مورد بررسی و تفسیر قرار گرفته است. با این وجود هیچکدام از اساتید نام برده این نگاه کلی به تمامی موضوعات قرآن (تفسیر زنجیره‌ای) و بیان ارتباط میان آنها را برای مخاطب خود ترسیم نکرده و فقط به استفاده از آن در بررسی موضوع مورد نظر اکتفا نموده‌اند.

انواع کتب فهرست موضوعی قرآن کریم، چون تفسیر راهنما، فرهنگ تفسیر موضوعی قرآن کریم، اصطلاحنامه معارف قرآنی و غیره؛ اگرچه سعی در جمع‌آوری موضوعات مختلف قرآن داشته‌اند، اما هیچیک به ترسیم ارتباط میان این موضوعات نپرداخته‌اند.

اکنون فرایند پژوهشی‌ای با عنوان ساختار هندسی سوره‌های قرآن نیز به راه افتاده، که به دریافت ارتباط میان آیات موجود در یک سوره و ترسیم نظام کلی و ساختار هندسی آن سوره، می‌پردازد. (برای این موضوع می‌توان به کتاب ساختار هندسی سوره‌های قرآن نوشته‌ی آقای محمد خامه‌گر و مقاله‌ی تکمیلی

ایشان، چاپ شده در شماره‌ی ۵۲ - ۵۱ نشریه پژوهش‌های قرآنی مراجعه نمود.) با این وجود هیچیک از این فعالیت‌ها نیز آن جهتی را که در تفسیر زنجیره‌ای مدنظر است، نداشته‌اند. چرا که در اینها تنها تبیین رابطه میان موضوعات در یک سوره مورد نظر بوده حال آنکه تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم قصد دارد این مهم را در کل قرآن محقق سازد.

مسائل و پرسش‌های تحقیق

مبانی و ضرورت تحقق تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم چیست؟
روش‌های انجام تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم چگونه است؟

فرضیه‌ها

در خصوص وجود این رابطه میان آیات قرآن که هیچ جای شک و شبهه‌ای نیست، چه اینکه حضرت علامه طباطبایی^۱ نیز در تفسیر آیه‌ی «ما تری فی خلق الرحمن من تفاوت»^۱، به این مهم اشاره می‌نمایند که هیچ دو موضوع بی ارتباطی در نظام هستی (و بالتبع در قرآن و میان هر دو آیه‌ی آن) وجود ندارد. با این وجود به نظر می‌رسد دلایل دیگری را نیز می‌توان به عنوان مبانی تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم بیان داشت. ضمناً نیازهای نوین جامعه بشری و پیچیدگی‌های ابعاد مختلف زندگی انسان امروز خود از مهمترین ضرورت‌های رویکرد به تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم به شمار می‌رود.

اما در خصوص نحوه انجام این نوع تفسیر باید گفت که این تحقیق خود یک فعالیت اکتشافی است و قصد دارد به نحوه انجام آن دست پیدا کند، با این وجود به نظر می‌رسد که این تفسیر را می‌توان از راه‌های مختلفی چون روش مرسوم در تفسیر موضوعی و همچنین با استفاده از روش‌های نوینی چون استفاده از ساختار منسجم و یکپارچه سوره‌ها انجام داد.

اهداف و ضرورت‌ها

اگرچه تمامی منابع ذکر شده در بخش پیشینه و همچنین تمامی کتب و مقالاتی که در حال حاضر در حال چاپ و انتشار می‌باشد، جوابگوی بخش قابل توجهی از نیازهای معرفتی موجود است، اما عدم وجود «تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم»، ضمن آنکه جایگاه اصلی موضوع مورد بررسی را تعیین نمی‌کند، طراحی و اجرای یک برنامه و راهکار عملی جهت تحقق این موضوع در جامعه را دشوار می‌نماید. لذا طراحی این نوع از تفسیر، در نگاه اول با ترسیم جایگاه موضوعات کار شده، راه را برای دیگر محققان جهت پرداختن به موضوعات قرآن و روزآمد کردن آن هموار خواهد نمود. ضمناً در خصوص تمامی معضلات و مشکلات

^۱ در آفرینش خداوند رحمان هیچ تضاد و عیبی نمی‌بینی! (سوره مبارکه ملک، آیه‌ی ۳)

جامعه نیز با مراجعه به تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم، این امکان وجود خواهد داشت، که با شناسایی موضوعات مرتبط و بررسی عوامل موثر، بتوان مناسب‌ترین راهکار را در سریع‌ترین زمان ممکن بدست آورد.

نظر به اهداف و ضرورت‌های ذکر شده در بالا این پژوهش قصد دارد تا مقدمه‌ای برای این کار بزرگ باشد تا به امید خداوند در آینده، شاهد تحقق این طرح جامع باشیم.

فواید علمی و کاربردی

- ترسیم نسبت و رابطه‌ی میان موضوعات قرآن، در حقیقت گام نخست تمامی تحقیقات بعدی حوزه تفسیر موضوعی خواهد بود و محققین بعدی را از جستجوی موضوعات و ارتباط آنها با موضوعات دیگر، بی نیاز خواهد نمود.

- از ویژگی‌های مهم تحقق تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم آن است که با انجام هر پژوهش، بر غنای آن افزوده می‌گردد، بنابراین دیگر لازم نیست تا هر چند سال یکبار، با طرح شبهات و سوالات جدید در خصوص یک موضوع، به نگارش دوباره آن موضوع از منظر قرآن پردازیم، بلکه جواب این پرسش تازه نیز، در این ساختار ارائه شده وجود داشته و فقط با رجوع دوباره به آن، می‌توان جواب سوال خود را دریافت نمود.

- از دیگر ویژگی‌های این نوع از تفسیر آن است که در این تفسیر، هر یک از موضوعات مورد نظر با بررسی تمامی آیات و موضوعات قرآن مورد توجه و استفاده قرار می‌گیرد و این امر سبب می‌شود تا در این خصوص، نگاهی جامع و کامل به وجود آید.

جنبه‌های نوآوری در پایان‌نامه

روش تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم که گام بعدی تفسیر موضوعی قرآن به حساب می‌آید، به تصریح حضرت آیت‌الله مکارم شیرازی تا به حال هیچ نمونه‌ای نداشته است، یکی از مهم‌ترین جنبه‌های نوآوری این پایان‌نامه آن است که به این مبحث پرداخته و سعی دارد تا گام نخست را در این خصوص برداشته و مسیر را جهت تحقق آن هموار نماید.

مراجع استفاده کننده

هر مرجع، نهاد، سازمان و یا مرکز تخصصی و پژوهشی‌ای که نیاز به انجام بررسی‌های موضوعی در قرآن داشته باشد، امکان استفاده از این طرح را خواهد داشت. (به ویژه مراکز پژوهشی و تحقیقاتی‌ای که قصد انجام این نمونه تفسیری را داشته باشند.)

فصل اول

مبانی و روش‌های تفسیر زنجیره ای قرآن کریم

۱-۱. تعریف تفسیر زنجیره ای

در ابتدا لازم است تا تعریفی پیرامون تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم بیان شود، بر این اساس می‌توان تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم را به معنای تبیین رابطه میان تمامی آیات قرآن تعریف نمود. روش تفسیری‌ای که در آن سعی می‌شود تا نقشه ارتباطی میان تمامی موضوعات قرآن ترسیم شود تا بدین ترتیب بتوان ارتباط هر یک از موضوعات و آیات قرآن را با موضوع و آیه دیگر شناسایی نمود.^۱

تعریف حاضر را البته نه با این عنوان، می‌توان در آثار قرآن پژوهان مختلفی مشاهده نمود که معتقد به تناسب میان تمامی آیات قرآن بوده‌اند. لیکن همین عنوان تفسیر زنجیره‌ای نیز در آثار مفسران و قرآن پژوهان مختلف مطرح شده است، اگرچه نمی‌توان تعریف فوق‌الذکر را آنگونه که در اینجا آورده شده است به عنوان تعریف تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم در این آثار یافت، لیکن از مجموع نظرات و کارکردهای مطرح شده برای این روش تفسیری، آنگونه که در ادامه نیز خواهد آمد، این تعریف قابل برداشت بوده و به عنوان تعریف تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم مطرح شده است.

۱-۱-۱. اسامی تفسیر زنجیره ای

با بررسی و مقایسه تعاریفی که در منابع مختلف قرآن پژوهی پیرامون این موضوع مطرح شده است سه عنوان کلی برای این موضوع قابل شناسایی است: تفسیر زنجیره‌ای، تفسیر ارتباطی و تفسیر سیستمی.

۱-۱-۲. تفسیر زنجیره ای یا ارتباطی

به نظر می‌رسد اولین باری که تفسیر جامع و یکپارچه قرآن تحت عنوان تفسیر زنجیره‌ای و یا ارتباطی نامیده شد، توسط آیت الله مکارم شیرازی باشد. ایشان در مقدمه کتاب پیام قرآن، نسبت به تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم چنین بیان داشته‌اند: «نوع دیگری از تفسیر که ما نامش را تفسیر ارتباطی و یا زنجیره‌ای نهاده‌ایم، آن است که موضوعات مختلف قرآن را در ارتباط با یکدیگر ببینیم. مثلاً بعد از آنکه موضوع ایمان و موضوع تقوی و موضوع عمل صالح به طور جداگانه در تفسیر موضوعی مورد بررسی قرار گرفت، این سه مطلب را در ارتباط با یکدیگر و با توجه به آیات قرآن و اشاراتی که در آن است تفسیر می‌کند و ارتباط این سه را با یکدیگر روشن می‌سازد و مسلماً در این صورت حقایق تازه‌ای از چگونگی رابطه این موضوعات با یکدیگر برای ما کشف می‌شود، که بسیار ارزنده و راهگشاست. می‌دانیم طرز صحیح مطالعه عالم آفرینش و

---

^۱ ر. ک. برهان بقاعی / جلال الدین سیوطی، تناسق الدرر فی تناسب الآیات و السور / سید قطب، فی ظلال القرآن / عبدالکریم بی آزار شیرازی و محمد باقر حجتی، تفسیر کاشف / سعید حوی، الاساس فی التفسیر / محمد محمود حجازی، الوحدة الموضوعیة / عبدالله شحاته، اهداف کل سوره و مقاصدها فی القرآن

موجودات عالم هستی آن است که آنها را در ارتباط با یکدیگر بینیم، خورشید و ماه و زمین و انسان و جوامع انسانی، در حقیقت موضوعات جدا از هم نیستند و در مجموع یک واحد به هم پیوسته را تشکیل می‌دهند و طرز مطالعه صحیح آنها این است که همه را در ارتباط با هم مورد بررسی قرار دهیم. در کتاب تدوین، یعنی قرآن مجید همین گونه است و روابط دقیق و ظریفی در میان تمام موضوعات قرآنی وجود دارد و باید آنها را در ارتباط با یکدیگر مورد تفسیر قرار داد.^۱

همانطور که پیشتر هم اشاره شد تفسیر زنجیره‌ای با این عنوان شاید چندان مسبوق به سابقه نباشد، اما بحث معنا و مفهوم تحقق تفسیر زنجیره‌ای، حداقل در قالب نظریه ارتباط تمامی آیات با یکدیگر، سابقه بیشتری دارد، چنانکه برخی معتقدند اولین باری که بحث وحدت موضوعی کل قرآن بصورت آکادمیک مطرح شده است، مربوط می‌شود به رساله دکتری محمد محمود حجازی که در دانشگاه الأزهر ارائه شده است.^۲

۱-۱-۳. تفسیر سیستمی

بحث پیرامون تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم، تحت عنوان تفسیر سیستمی قرآن نیز مطرح شده است. آقای هاشمی رفسنجانی در تفسیر راهنما پیرامون تفسیر سیستمی اینگونه بیان می‌دارد: «این روش بر خلاف روش‌های پیشین که در مورد هر یک از موضوعات همچون دایره المعارفی موضوعی، به مسائل آن پاره پاره نظاره می‌کند و هر یک از آنها را بدون ارتباط با دیگر موضوعات، تحقیق و ارزیابی می‌نماید، بر اساس موضوعات مرتبط و منسجم با هم بررسی شده و به طور سیستمیک و سازواره عرضه می‌گردد. به صورتی که الگویی جامع از دیدگاه قرآن نسبت به انسان و زندگی فردی و اجتماعی او در تمام ابعاد و مرتبط با جهان هستی ارائه می‌گردد. منظور از این روش ارائه الگویی جامع از دیدگاه قرآن است که ترسیم‌گر نظام‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و حقوقی باشد و بتواند مجموعه‌ی عقاید، اخلاق و احکام را در ارتباط با هم در یک نظام منسجم معرفی کند.»^۳

۱-۱-۴. غایت و هدف تفسیر زنجیره‌ای

همانطور که ملاحظه می‌فرمایید در تعاریف مطرح شده فوق الذکر، تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم به عنوان مشخص کننده روابط میان موضوعات مختلف مطرح شده است که البته کار را تا بدانجا ادامه می‌دهد،

^۱ مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، صفحه ۱۹

^۲ ر.ک شواتی، عبدالرحمن، منهج التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم، قاهره، دارالمنثور

^۳ هاشمی رفسنجانی، اکبر، تفسیر راهنما، صفحه ۴۹

که ارتباط میان تمامی موضوعات قرآن را تبیین نماید. بر این اساس تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم، اقدام به تفسیر پیوسته‌ی موضوعات قرآن نموده و ارتباط تمامی موضوعات آن را تبیین می‌نماید.

۱-۱-۵. تفسیر زنجیره‌ای و تبیین نقشه جامع موضوعات

با این توضیح می‌توان گفت که هدف و غایت مورد نظر از این تفسیر، اگرچه در ادامه‌ی راه تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی قرآن مطرح شده است، لیکن تا بدان حد متمایز می‌باشد که می‌توان آن را به عنوان مرحله بعدی تلاش‌های تفسیری به شمار آورد. چنانکه در تفسیر ترتیبی بیان تفسیر یک آیه و یا نهایتاً یک سوره در دستور کار قرار داشته و در تفسیر موضوعی نیز هدف، بررسی و تبیین ابعاد مختلف یک موضوع از منظر قرآن است. حال آنکه تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم از ابتدا به طراحی ساختار جامع و یکپارچه قرآن پرداخته و در این زمینه قصد دارد نقشه جامع موضوعات و یا به تعبیری آیات قرآن را ترسیم نماید.

۱-۱-۶. بیان یک دیدگاه مخالف

در برابر نظریه‌ی تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم دیدگاه دیگری نیز مطرح شده که بحث این روش تفسیری را مورد نقد قرار می‌دهد. بهروز یداله‌پور، مولف کتاب «مبانی و سیر تاریخی تفسیر موضوعی قرآن»، پس از تعریف تفسیر موضوعی، روش تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم را ابتدا به عنوان یکی از روش‌های تفسیر موضوعی قرآن کریم مطرح و سپس خود این مطلب را رد کرده و در این باره می‌نویسد: «هر چند این روش را حضرت آیت الله مکارم شیرازی، مرحله پیشرفته‌تری از تفسیر موضوعی معرفی کرده‌اند، ولی با توجه به تعریف تفسیر موضوعی، روش نامبرده، از این نوع به شمار نمی‌رود و یک تفسیر موضوعی مجموعی است که گردآوری شده از موضوعات متفاوت از دیدگاه قرآن می‌باشد. این پیشنهاد را می‌توان به صورت مجموعه‌ای از دیدگاه‌های قرآن در موضوعات مختلف دانست و در واقع دایره‌المعارف موضوعات قرآنی به شمار می‌آید. هر چند این روش جدای از تفسیر موضوعی نیست و نیز متکامل‌تر از این روش محسوب نمی‌گردد.»^۱

نقد و بررسی این دیدگاه

نظر فوق‌الذکر را فقط در صورتی می‌توان پذیرفت که برای جمع‌بندی و تبیین رابطه میان موضوعات مختلف دیگر نیازی به قرآن نبوده و فقط با کنار هم گذاشتن این مطالب، بتوان تفسیر زنجیره‌ای نگاشت، حال آن که در تبیین رابطه میان موضوعات مختلف، باز هم قرآن محور اصلی بحث بوده و لازم است تا این ارتباط نیز از درون قرآن کشف شود، در نتیجه برای تبیین خود این رابطه نیز می‌بایست قرآن را بررسی و

^۱ یداله پور، بهروز، مبانی و سیر تاریخی تفسیر موضوعی قرآن، صفحه ۲۳

تفسیر نمود. چیزی که هست این بررسی به جای آن که محدود به یک موضوع باشد، در حال بررسی چند موضوع و یا به تعبیری تمامی موضوعات در کنار هم بوده و موضوع مورد بحث را در کل قرآن مورد کنکاش قرار می‌دهد.

با این توضیح دیگر به نظر می‌رسد که این روش تفسیری در حوزه تفسیر موضوعی دسته‌بندی نشده و یا آنکه حالت متکامل‌تر آن نیز نمی‌باشد، بلکه پس از تبیین و تفسیر هر موضوع از منظر قرآن، می‌بایست در گامی دیگر، ارتباط میان موضوعات، مورد بررسی قرار گرفته و آن موضوع در کل قرآن مورد تحقیق و تبیین قرار گیرد.

۱-۲. ضرورت تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم

دلایل، ضرورت و لزوم رویکرد به تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم را می‌توان چنین بیان کرد:

۱-۲-۱. پاسخگویی به نیازهای نوین معرفتی

با نگاهی به روند رشد بشر و جامعه بشری، به خوبی درمی‌یابیم که ابعاد مختلف زندگی انسان، اعم از فردی و اجتماعی، در تمامی زمینه‌ها در حال گسترده‌تری بوده و بالتبع نیازمندی‌های زندگی او و راهکارهای مورد استفاده‌اش نیز در حال رشد و گسترش است. این در حالی است که در این جریان، ابعاد مختلف زندگی انسان نیز از عمق و ژرفای بیشتری برخوردار شده و در نتیجه ارتباط میان بخش‌های مختلف حیات فردی و اجتماعی او، موضوع مورد بحث علوم و دانش‌های مختلفی قرار گرفته است.

۱-۲-۱-۱. پیچیدگی و ارتباط ابعاد مختلف زندگی انسان

یکی از عوامل مهم در رویکرد مفسران به نگاه جامع و یکپارچه نسبت به قرآن و بالتبع تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم، همانا پیچیده‌تر شدن ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی انسان و نیازهای نوین معرفتی است که در این راستا برای وی مطرح شده است. این پیچیدگی علاوه بر این که سوالات وی را در هر بخش عمق بخشیده، ضمناً ارتباط تنگاتنگی را نیز میان ابعاد مختلف زندگی او پدید آورده است. به نظر آقای بهاء‌الدین خرمشاهی، این زمان وقتی است که شاهد تغییر رویکرد تفاسیر از فردی و اُخروی، به تفاسیر عرفی و اجتماعی هستیم.^۱

---

^۱ خرمشاهی، بهاء‌الدین، تفسیر و تفاسیر جدید، ص ۹

۲-۱-۲-۱. مطالعات میان رشته ای

راه اندازی گروه های علمی و پژوهشی میان رشته ای که از صاحب نظران رشته های مختلف در حوزه های علوم انسانی و تجربی بهره می برند و همچنین طراحی علوم و رشته های میان رشته ای، همگی اقدامات مهمی است که در جهان امروز در حال رخ دادن است و شاهد مهمی بر پیچیده شدن ابعاد زندگی انسان و لزوم کشف رابطه میان این ابعاد مختلف می باشد.

۳-۱-۲-۱. لزوم ارائه یک نظام واحد و یکپارچه

آری با افزایش باور نکردنی نیازهای بشر امروز و گسترش و تعمیق حوزه های مختلف علوم، چه علوم طبیعی و تجربی و چه علوم انسانی و فلسفی، این انتظار در جهان رخ نمود که نمی توان این ابعاد مختلف و متعدد را بدون در نظر داشتن یک نظام واحد و یکپارچه تحلیل و بررسی نموده و در رابطه با آن اقدام به ارائه برنامه و راهکار نمود.

در حقیقت هیچیک از ابعاد زندگی انسان تا بدان حد منفک و مجزا از دیگر ابعاد وجودی او و یا حتی عالم هستی نیست که بتوان آن را به صورت جداگانه مورد بررسی قرار داده و برای آن برنامه ریزی کرد. بر این اساس لازم است تا یک نظام فکری و عملی واحد و یکپارچه ارائه گردد تا بتواند نیازمندی های بشر امروز را برای همیشه پاسخ دهد.

۴-۱-۲-۱. درک لزوم ارائه نظام واحد از قرآن

طبیعی است که دنیای اسلام نیز از درک این لزوم جدا نبوده و این باور در میان دانشمندان اسلامی نیز به سرعت رواج یافت، و مسلم است از آنجا که قرآن به عنوان مهمترین منبع مورد استفاده در میان مسلمانان به شمار می رود، این نگاه در میان مفسران و قرآن پژوهان نیز رواج یافته و شاهد گستردگی و رشد نظریات و گرایشاتی هستیم که به دنبال یک نگاه جامع و یکپارچه نسبت به قرآن هستند و طبیعی است که در چنین شرایطی نظریه تفسیر زنجیره ای قرآن کریم نیز مطرح می شود.

بر این اساس لازم است تا گام دیگری در این راستا برداشته شده و تفسیر زنجیره ای قرآن کریم موضوعات مورد بحث را در یک نظام جامع، یکپارچه و هماهنگ مورد بررسی و مطالعه قرار داده و نظام جامع و یکپارچه ای را در جهت پاسخگویی به نیازهای نوین بشر امروز ارائه نماید.

۲-۲-۱. لزوم تفسیر مجدد اسلام بر اساس قرآن

رویکرد سنتی مفسران در تفسیر قرآن که شامل توجه فراوان به نکات ادبی و بلاغی بوده و کمتر به مسائل فرهنگی و اجتماعی قرآن پرداخته است، سبب شد تا در واکنش به این رویکرد سنتی، یک نگاه جامع

و یکپارچه نسبت به قرآن در میان مفسران و قرآن پژوهان معاصر رواج پیدا کرده و لزوم آن را نهادینه سازد.^۱ بر این اساس یکی از عوامل موثر در پیدایش نظریه تفسیر زنجیره‌ای قرآن کریم را باید رویکرد جدید مفسران نسبت به قرآن دانست.

آیت الله جوادی آملی در این رابطه می‌گویند: «سؤالات و شبهات نو پدید عصر ما، رجوعی دوباره به قرآن می‌طلبد. تفسیری از قرآن کریم که پاسخ پرسش‌های عصری در آن ظهور داشته باشد؛ زیرا در فضای نگارش تفاسیر پیشین، این سؤالات مطرح نبوده است.»^۲

۱-۲-۲-۱. پیچیده شدن مسائل فراروی مسلمانان

پیچیدگی‌های مسائل مسلمانان در حوزه‌های مختلف فقهی، فرهنگی و اجتماعی این باور را در میان دانشمندان اسلامی بوجود آورد که می‌بایست راهکارهای دین مبین اسلام را برای این پرسش‌ها و نیازهای به وجود آمده بدست آورده و در اختیار جامعه قرار دهند. در این میان لزوم رجوع دوباره به متن کتاب الهی یعنی قرآن نیز سبب شد تا این باور در میان مفسران و قرآن پژوهان معاصر قوت گیرد، که لازم است مجدداً اسلام را بر اساس قرآن تفسیر کرد.

این مسئله در کنار واکنش صورت گرفته در قبال رویکرد سنتی تفاسیر، ضرورت یک نگاه جامع نسبت به قرآن را فراهم آورد و این خود از مهمترین علل رویکرد به تفسیر سیستمی و یا زنجیره‌ای قرآن کریم است.

۱-۲-۲-۲. نگاه جامع گرایانه، بومی جهان اسلام

در اینجا توجه به نکته‌ای لازم و ضروری است و آن اینکه نمی‌بایست این موضوع را مانند برخی به غلط تفسیر کرد، چنانکه مستنصر میر، الزامات هرمنوتیکی را عامل این فرایند می‌داند.^۳ حال آنکه این مسئله اگر هم در برخی مفسران راه را به غلط رفته و سر از هرمنوتیک در آورده است^۴، هیچگاه به این معنی نیست که خاستگاهی هرمنوتیکی برای نگاه جامع به قرآن در نظر بگیریم، چرا که لزوم استخراج نکات و آموزه‌های قرآن متناسب با نیازهای امروزی بشر، امری است که بر هیچ مسلمان آگاهی پوشیده نیست و

^۱ ر.ک مستنصر میر، مقاله: پیوستگی سوره تحولی در تفسیر قرآن در قرن بیستم، ترجمه: محمد حسن محمدی مظفر، سایت خبرگزاری قرآنی ایران (ایکنا)

^۲ جوادی آملی، عبد الله، تفسیر تسنیم، ج ۱، ص ۲۳۹

^۳ مستنصر میر، مقاله: پیوستگی سوره تحولی در تفسیر قرآن در قرن بیستم، ترجمه: محمد حسن محمدی مظفر، سایت خبرگزاری قرآنی ایران (ایکنا)

^۴ ابوزید، نصر حامد، درسه فی علوم القرآن، ص ۱۹ تا ۲۵